

ГРИНЕВИЧ В.

НЕПРИБОРКАНЕ РІЗНОГОЛОСНЯ:

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ В УКРАЇНІ, 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР. – К.; ДНІПРОПЕТРОВСЬК: ТКУМА; ЛІРА, 2012. – 508 с.

Свої міркування про книгу Владислава Гриневича розпочну зі слів Оскара Вайлда: «Слова будують світ, а суспільство – це текст, який мусить бути переписаним». Кожне покоління інтелектуалів продукує власні моделі переписування, обираючи ціннісні імперативи та проектуючи на минуле динаміку сьогодні. Дослідницька модель В.Гриневича примітна тим, що розкодує приховані пласти тоталітарного буття за допомогою аналізу суспільно-політичних настроїв. Слід зазначити, що настрої охоплюють практично всю сферу

буттєвого колообігу: приватне життя, працю, відпочинок, інтегрованість (або ж неінтегрованість) індивіда у соціум, ставлення до влади тощо. У публічному вимірі настроєва модель дотична до політичних, економічних, освітньо-культурних реалій. У цьому контексті не можна не звернути увагу на метафору назви – *«неприборкане різноголосся»*. Вона кодифікує поліфонію настроїв населення, саме ту множинність, що цілеспрямовано замовчувалася та маргіналізувалася як в офіційних моделях пам'яті, так і при структуруванні гуманітарного простору.

В.Гриневич обирає знаковий період у житті українського суспільства: від підписання пакту Молотова – Ріббентропа до початку німецько-радянської війни. Як відомо, збройні конфлікти посідають особливе місце в пам'яті національної спільноти. На переконання автора, саме Друга світова (Велика Вітчизняна) як історичний міф-символ провокує розлами свідомості, розділяє українське суспільство світоглядно та ідеологічно. Тому в конструюванні офіційних моделей пам'яті про війну В.Гриневич окреслює кілька проблемних зрізів і зазначає, що для українців УРСР вона по суті творилася в Москві – як усічена (вихолощена) інтерпретаційна схема, із наративу котрої «випадали ті українці, які зробили спробу вибороти незалежність власної країни від сталінської імперії, ставши на бік її потужного ворога» (с.45). Також під прес табування або ж потужної інформаційної селекції потрапила воєнна катастрофа 1941 р. Її причини та генезу автор убачає не тільки у прорахунках організаційно-мобілізаційного характеру, а й означає їх культурно-антропологічне підґрунтя, що сягає колосальних втрат і морально-психологічної травми, котрих зазнало українське село 1933 р. Власне вся аналітична траєкторія монографії В.Гриневича актуалізує гуманітарні фактори українського тоталітарного досвіду і пере-сотворює простір пам'яті, диференціюючи мікрокосми її індивідуального та колективного, владного та альтернативного дискурсів.

В.Гриневич свідомий тих викликів, які постають перед дослідником, котрий вивчає настрої населення. У розділі I («Методологія, Історіографія, джерела дослідження») він цілком слушно актуалізує проблему *ймовірності* існування громадської думки за часів тоталітарного режиму. Запропоновано два підходи. Перший представляє бачення «класиків радянології», згідно з яким громадська думка є невід'ємною складовою громадянського суспільства, відтак цей термін недоцільно вживати стосовно тоталітарних режимів, в яких відсутня свобода слова, плюралізм суджень і конкурентне середовище для їх реалізації. Доцільно також вести мову про несаможиттєвість і маніпульованість громадської думки у СРСР, де вона слугувала атрибутивним додатком до політики влади. Альтернативний підхід базовано на твердженні, що тоталітарний режим також потребує легітимності та публічної підтримки. Із цією метою використовують громадську думку, хоча на її формування вирішальний вплив має влада. Автор схиляється до другого міркування й уважає, що є всі підстави твердити про існування громадської думки у сталінському СРСР. Дослідник наголошує, що у варіанті советського тоталітаризму громадська думка функціонувала переважно у приватних розмовах, рідко артикулювалася публічно й відображала, як правило, опозиційні до влади погляди. Обрані теоретичні постулати визначають головні напрями дослідницької стратегії В.Гриневича. Символічним епіграфом до всієї праці можна вважати слова відомого англійського історика А.Тейлора, на які посилається автор: «Те, що люди думають, є більш важливим в історії, ніж об'єктивні факти» (с.13).

Розділ II («Ставлення українського суспільства до змін у радянській зовнішній політиці та воєнних кампаній») розгортає перед читачем настроєву модель українського суспільства напередодні Другої світової війни. Дослідник диференціює настрої населення за геополітичною ознакою (міські та сільські мешканці), національною ідентифікацією, рівнем освіти, наближеності до державних структур та лояльності до влади у цілому. Засадничим є міркування автора, котрий зазначає, що напередодні війни сталінському режиму, попри всі намагання, не вдалося сформувати в Україні єдину *гомогенну* колективну ідентичність советського зразка. Найвиразніше цю тезу підтверджено на прикладі селянського середовища, в якому очікування на війну безпосередньо були пов'язані з травмою від гуманітарної катастрофи 1933 р. та антиколгоспними настроями. Аналіз суспільних настроїв селян узалежнено від традиційної культури, котра перебувала в амбівалентному стані. З одного боку, вона зазнала непоправних руйнувань у процесі модернізації советського зразка, як-от колективізації, нищення традиційного самоврядування та девальвацією морального авторитету церкви. З іншого, – усталені патріархальні засади буття в українському селі були ще досить міцними, відповідно судження автора про те, що традиційна культура залишалася вагомим бар'єром на шляху до соціальної уніфікації виглядають дуже переконливо.

Надзвичайно цікаво розгорнуто кілька засадничих сюжетів, які творять інформаційно насичену мозаїку повсякденного життя в умовах, коли війна стає культурою повсякденності та наскрізним семантичним кодом ідеологічного дискурсу. Через світ приватного автор дезавує усталені міфи про «монолітність» українського суспільства напередодні німецько-советського збройного

протистояння. Власне мілітарний наратив, який окреслює різні, часто засадничо протилежні очікування на війну, є своєрідним аналітичним центром, що об'єднує інші інтерпретаційні моделі.

Органічною складовою мілітарного наративу став армійський сюжет, котрий знаходить наукову інтерпретацію у розділі III («За лаштунками “визвольних походів”: боєздатність і моральний стан РСЧА»). Дослідник оприсутнює стан і діяльність армії крізь призму її освітньо-культурного рівня, стосунків між бійцями й командирами та нуртування національних проблем і конфліктів. При цьому важливим аналітичним інструментом виступає геокультурний фактор, зустрічі з іншим світом, іншими цивілізаційними нормами та правилами співжиття, з котрими армія стикається на приєднаних територіях. У сукупності реалізовані інтерпретаційні засади творять образ збройних сил як міні-проекцію держави з вражаючими контрастами та перманентними кризовими явищами.

Дослідник ілюструє, як присутня відмінність у рівні добробуту, соціальних ролях між командирами й підлеглими моделювала різні образи Батьківщини, а також різні стимули до її оборони. У версії автора, ціннісна атрофія, котра супроводжувала модернізаційні процеси у війську, є не менш важливою для розуміння реального стану армії.

Автор фокусує увагу на гострих конфліктах, що виникали в армії як на культурно-релігійному, так і побутовому ґрунті: «Виникало безліч проблем, адже в одній казармі опинялися люди різних культур, які нерідко мали складну історію спілкування. Слабке знання переважною більшістю вихідців із республік СРСР російської мови, відмінності в менталітеті, наявність національних упереджень і образ – усе це створювало ґрунт для конфліктів, впливаючи на моральний стан і процес бойової підготовки частин» (с.189). Численні факти засвідчують системний характер упереджень і конфліктів на національному ґрунті та означають реакцію й тактику влади в їх вирішенні: ігнорувати, застосовувати карально-силові прийоми, локалізувати та заганяти в підсвідомість. Дослідження фіксує проблему, котру взагалі не брали до уваги в наукових розвідках, пов'язаних із РСЧА як інститутом влади. Ідеться про невміння й небажання армійських командирів працювати у ситуації національних конфліктів та виносити їх на публічне обговорення.

Відтак підхід В.Гриневича знаковий тим, що чітко виявляє політичну стратегію в переформатуванні армії: лояльність до влади пов'язують з етнічною належністю. Авторська версія структурування та диференціації національних конфліктів у збройних силах виявила ще одну грань цієї структури: військово-оборонна функція поступалася місцем ідеологічно-репресивній.

Розділ IV («Інкорпорація Західної України») розкриває «погляд зсередини» на мілітарні устремління СРСР після підписання пакту Молотова – Ріббентропа. У книзі висвітлено настрої бійців РСЧА, котрі виявляли далеко несхвальну оцінку експансіоністським апетитам СРСР. Доповіді політорганів свідчили, що негативне ставлення в армійському середовищі до воєнних кампаній не було спорадичним явищем, і попри потужні агітаційні атаки розрив між насаджуваним та реальним сприйняттям нової військової доктрини залишався відчутним і маловтішним для влади. Автор наводить ідеологічні вказівки начальника

політуправління РСЧА Л.Мехліса, який у роз'яснювальній директиві комісарському складу стверджував: «Будь-яка війна, яку веде держава робітників і селян, є війна справедлива, війна визвольна» (с.170).

Подвійні стандарти в кодифікації етнічної ідентичності виразно оприсутнено і в аналітичних коментарях та систематизованій фактологічній базі, що розкриває вступ Червоної армії на територію Західної України. Наведені документи свідчать, що він був декорований за всіма правилами політичного сценарію, розробленого нагорі. Коефіцієнти української присутності ретельно прописувалися в директивах військовим та партійним структурам: «Вступати до міст наказувалося з оркестрами, під звуки “Інтернаціоналу” з піснями (у тому числі й українською мовою). Ораторами на мітингах пропонувалося призначати українськомовних бійців, а листівки й газети – друкувати українською мовою» (с.143). Автор виразно окреслює зміну тактики червоного війська, зумовлену прагненням надати законності советському режиму на західноукраїнських землях та намаганням вербувати симпатиків із середовища інтелектуальної еліти.

Водночас інкорпорація Західної України, у версії В.Гриневича, акумулює множинні виміри культурно-цивілізаційних розламів, котрі виходять за рамки топографічних реалій. Метафорично її можна означити словами А.Ф'юта: «Це надзвичайно вдале вхоплення тієї сфери суспільного досвіду, в якій політичне непомітно переходить у позаполітичне, офіційне стикається з приватним, накинуте, впроваджене силою чи підступом, нерідко входить у двозначні стосунки зі спадщиною, яку протягом віків визнавали за життєдайне джерело культурної й національної самоідентифікації»¹.

Промовисті спостереження автора, котрий розрізняє три рівня мовної поведінки: кадри, надіслані зі Сходу, здебільшого не розмовляли українською, молоді євреї-висуванці почали швидко опановувати російську, аналогічно й поляки, які пішли на співпрацю з режимом. Мовою влади, таким чином, став українізований варіант російської, точніше суржик, котрий утілював советський варіант українізації. Попри декларовану проукраїнськість, нова влада не здобула в місцевого населення сподіваної прихильності. У настроєвому вимірі застосовано порівняльну характеристику: якщо падіння польської державності українці сприйняли байдуже, то до нового режиму дуже швидко почали ставитися з неприхованою ворожістю. Структурована автором настроєва палітра увиразнює ландшафти культурно-цивілізаційного відчуження, що уособлювали стосунки між суспільством та владою. Свідомо притлумлені або ж штучно локалізовані в них конфлікти з подвійною силою вибухнуть під час німецько-советської війни.

Розділ V («Соціально-економічна політика радянської влади в оцінках українського населення») присвячено аналізу економічних, побутових та культурних реалій життя соціуму напередодні Другої світової війни. У книзі рельєфно представлено різні рівні советської дійсності. Рівень офіційно-державний презентовано крізь призму газетних публікацій та засобів масової пропаганди. Приватно-побутовий вимір постає у листах громадян, щоденникових записах і документах органів державної безпеки. Офіційний вимір

¹ Ф'ют А. Зустріч з Іншим / Пер. з пол. Я.Поліщук. – Х., 2009. – С.172.

розгортає урочисто-оптимістичну картину життя: запровадження нових державних відзнак, як-от звання Героя Соціалістичної Праці, свято державної позики в Києві тощо. Непарадна модель розкриває погіршення життя пересічних громадян, наступ на приватний простір індивідуума, посилення контролю держави за всіма сферами життя. Підтвердженням тому слугують численні постанови влади, зокрема й червневий 1940 р. указ про восьмигодинний робочий день і семиденний робочий тиждень. Посилення репресивних заходів відбувалося на тлі різкого погіршення економічного становища, зокрема продовольчого постачання. Автор цитує промовисті записи зі щоденника В.Вернадського: «Вочевидь по всій країні не вистачає і хліба, і харчових продуктів. Незадоволення зростає й може бути грізним. Перший раз за ці роки хвилююся. А народові як у насміх іде пропаганда про щасливе життя. А люди – тисячі й сотні тисяч – стоять у чергах за куснем хліба...» (с.344).

За спостереженнями дослідника, у свідомості громадян такі поняття, як «радянська влада», «колгоспи», «колгоспне життя», «голодне життя», «голод» сприймалися як синоніми, що перебували у причинно-наслідковій залежності. Напередодні війни переважну більшість українського населення становило селянство, котре добре пам'ятало трагедію колективізації й Голодомору. В.Гриневиц вводить у науковий обіг *пам'ять жертв* і відстежує її вплив на ставлення селян до влади. Серед визначальних характеристик він виокремлює страх, пасивний опір і бажання помсти.

У розділі VI («Україна під впливом тоталітарних ідеологій: формування ідентичності й патріотизму») чітко означено зміни, котрі мали вирішальний вплив на постання нового канону культури та формування нових комунікативних практик, акцентовано увагу на тому, що *класову* домітанту неухильно витісняла *національна*. Цей факт став вирішальним у зміні риторичних формул та змістових акцентів культури соціалістичного реалізму з мілітарно-експансіоністськими устремліннями. Авторська візія епохи примітна потужним і гідним захоплення інтелектуальним багажем та цікава з позицій глибокого й рельєфного відтворення культурного ландшафту у проекції на українські реалії. Варто зупинитися на тих сегментах інтелектуального клімату, котрі дослідник виокремлює як стратегічні у вирішенні проблеми переформатування колективної ідентичності. Передусім це – інструменталізація історії, підпорядкування її вирішенню політичних завдань. Найперше це стосується міфологем, покликаних змінити сприйняття етнічної самототожності. Автор наголошує, що саме у другій половині 1930-х рр. присутніх модифікацій зазнав концепт «дружби народів», який «збагатився» твердженням про Київську Русь як «спільну колицку» росіян, українців та білорусів. Актуалізація цих наукових засад збігалася у часі з приєднанням до СРСР Західної України і Західної Білорусії, тож нова матриця історичної генеалогії як безпосередньо, так і опосередковано сприяла легітимації мілітарних устремлінь держави. Вагомими каталізаторами у творенні нової ідентичності стали відзначення дат, топоніміка та перебудова пантеону військових героїв. Також дослідник виокремлює чинник патріотизму як вагому складову політичної риторики представників влади. Актуалізація патріотичного начала була покликана консолідувати

суспільство в передчутті воєнної загрози та створити новий індикатор советськості як суми певних змістових кодів.

У творенні українського патріотизму советського зразка В.Гриневиц убачає двох «будівничих» – партократію та інтелігенцію. Творчий і політичний портрет означених суспільних груп представлено колоритно та багатогранно. Цьому сприяє використання мемуарних джерел, уведення в аналітичний обіг партійних документів, дотичних до культурної політики. Колективний портрет республіканського партійного середовища виписано досить розлого й колоритно. Яскравим штрихом до нього стали уривки зі щоденника О.Довженка: «Сотні наркомів. Усі молоді й середнього віку. Короткошії, товсті та однаково одягнені. Багато їдять і часто гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них не вірять у душі у свої високі посади. А загалом непогані люде. Мови не знають і не знатимуть, розмовляють і думають суржиково» (с.401). «Суржиковий» образ партійного керівника постає як певний символ державної стратегії, а також як поставторитарний стиль спілкування та поведінки.

Візія мистецької ідентичності у книзі В.Гриневица багаторівнева. Із вибудованої текстової поліфонії постає образ українського митця чи то у стані бунту супроти диктату влади, чи то у стані упокорення й колабораціонізму, чи то у ситуації кризи та морального вибору. Наведені свідчення з архівів органів держбезпеки розкривають особливу увагу НКВС до настроїв, приватних висловлювань та політичних уподобань у середовищі відомих письменників, діячів театру й кіно. Очевидно, за ними можна писати альтернативну історію української літератури з наголосом на жанрі доносу та свідченнях секретних співробітників. Дослідник розкриває технології терору й підкупу, котрий практикувала влада задля «приручення» діячів культури. У книзі показано, як у передвоєнні роки особливої поширеності набула практика державних нагород, почесних звань, високих гонорарів за книги, видані великими накладками. Результатом такого політичного курсу стало формування нового «кіностасу» української советської літератури. Ідентичність митця в ньому зазнала присутніх трансформацій: із вільного творця він перетворився на чиновника від літератури. Контекстуально в дослідженні В.Гриневица постає зрима паралель між «суржиковим» типом партійного діяча й «суржиковою» іпостассю літератора із середовища нової інтелігенції. Окреслені паралелі увиразнюють культурну ситуацію передвоєнної доби, на тлі якої прищеплювалася патріотична свідомість. Сегменти українського й советського в ній мали чітку ієрархію та конфігурацію. Українська присутність суворо дозувалася, попередньо пройшовши ретельну селекцію й цензуру. Автор доводить, що напередодні війни модель українського патріотизму советського зразка залишалася неоднорідною та амбівалентною Її множинність віддзеркалювала багатоголосся всього українського суспільства: «Спектр суспільно-політичних настроїв, що існували у цей період, був широким: від повної аполітичності, соціальної інертності до пасивних чи активних форм підтримки чи опору заходам сталінського режиму» (с.448). Оприявлені дослідником ідеологічні, культурно-антропологічні та соціоментальні ідентифікаційні модули засвідчили, що Україна залишалася потенційно «слабкою» ланкою в тоталітарній імперії.

Книга В.Гриневича актуалізує комплекс проблем, пов'язаних із переозначенням українського історичного нарративу. Як зазначили Г.Касьянов і О.Толочко: «Минуле говорить різними голосами, одночасно, і про різні речі. Лише зусилля історії перетворюють його на античний хор, який послідовно веде одну оповідь. Отже, схопити і передати різноголосся минулого – завдання історика»². Праця В.Гриневича суголосна засадничим аналітичним міркуванням провідних учених у сенсі зміни парадигми в організації знань про минуле. Це стало можливим шляхом інтеграції в науковий обіг суми множинних, конкурентних досвідів у приватному та колективному вимірах. Під пером дослідника досвід індивіда та спільноти у проекції на настроєві моделі дозволив реконструювати ментальну мозаїку українського суспільства та наблизитися до розуміння причин і мотивів поведінки людей. На цій концептуальній домінанті «зрозуміти, а не засудити» наголошує сам автор. На моє переконання, така настанова є ключовою, адже зосереджена на описово-аналітичному, а не оціночно-дидактичному, афірмативному підході. Саме дескриптивне начало відкриває широке поле для дискусій про ідентифікаційні параметри соціальної та культурної ідентичності часів советського тоталітаризму. «Неприборкане різноголосся» унаочнює, як приватні історії заповнюють зони замовчування, забуття, маргіналізації, утворені внаслідок використання пам'яті як ресурсу влади; як меморіалізація одних і тих самих подій може відбуватися по-різному, залежно від політичної парадигми.

Окремо слід сказати про аналітичні стратегії презентації суспільних настроїв, котрі застосовує автор. Як зазначалося вище, безумовною перевагою наукових підходів В.Гриневича є інтегрованість політичної й соціальної історії в культурно-інтелектуальний контекст епохи. Під пером дослідника інформаційно-джерельна база, котрою він послуговується, набуває якісно інших конотацій. Ідеться про інтерпретацію настроїв населення не тільки у вимірі суспільно-політичних чинників, а також у культурно-антропологічному наповненні. Зважаючи на те, що в тоталітарному суспільстві *доноси* стали однією з ознак повноцінного функціонування влади та найпоширенішим способом контролю, архіви органів держбезпеки, повідомлення секретних співробітників доречно розглядати і як мову влади, і як *тексти культури*. Для літературознавців історичний нарратив стає об'єктом текстуальної інтерпретації, а історики вбачають у літературних джерелах прояви неповторного людського досвіду, сюжети, що відображають історичну свідомість епохи. Саме до таких міркувань спонукає праця В.Гриневича. Автор вдало реалізує обрану дослідницьку настанову і його приклад є добрим стимулом до міждисциплінарного діалогу.

Для мене як дослідника тоталітарної літератури «Неприборкане різноголосся» – це і розповідь про різні способи кодифікації насильства в категоріях *свого* (нашого) та *чужого* (їхнього, не-нашого). У цьому контексті я ставлю перед собою запитання про вписування спадщини літератури соціалістичного реалізму в національний дискурс насильства та історію соціального письма. Пошуки відповіді тривають...

² Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.21.